

PRVA CRKVA U DIOKLECIJANOVOJ PALAČI

Stanko PIPLOVIĆ, Split

Nakon smrti rimskog cara Dioklecijana 313. godine, njegova palača blizu Salone postala je državnim dobrom. U njoj su tada živjeli neki patriciji, a sjeverni dio joj je služio kao radionica sukna. Novi stanovnici su bili kršćani, o čemu svjedoče brojni arheološki ostaci, grobovi i arhitektonski ulomci. Prilikom provala Avara i Slavena u ove krajeve, početkom VII. stoljeća, razorena je Salona, glavni grad rimske provincije Dalmacije. Njezini stanovnici su izbjegli, a kada su se prilike smirile, naselili su se u bivšu carevu palaču i prilagodili je svojim potrebama. Tako je nastao srednjovjekovni Split.

Prema riječima kroničara Tome Arhidakona iz XIII. stoljeća, prvi splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin preuredio je bivši carev mauzolej u katedralu i posvetio je blaženoj Djevici Mariji. Vrijeme kada se to dogodilo po dokumentima je različito, a kreće se od sredine VII. do konca VIII. stoljeća. Neki znanstvenici smatraju da je to bilo čak i kasnije. S obzirom na ovo, važno je pitanje gdje se obavljalo bogoslužje u vrijeme od početka IV. stoljeća do posvećenja mauzoleja. Na temelju više argumenata, iznesena je pretpostavka da je to moglo biti u bivšem Jupiterovom hramu koji je rano priveden kršćanskom kultu.

I tek razmjerno kasno u srednjem vijeku, kada se stanovništvo namnožilo, za crkvu je upotrijebljen daleko prostraniji mauzolej, a hram je preuzeo isključivu funkciju baptisterija. Tada su iz obližnje katedrale ili iz crkve sv. Petra i Mojsija u Solinu prenesene ploče pluteja oltarne pregrade s pleternim starohrvatskim ornamentom i od njih načinjen zdenac za krštenje.

Godine 313. Konstantin Veliki proglasio je Milanskim ediktom kršćanstvo ravnopravnim staroj državnoj vjeri. Pri koncu IV. stoljeća, ukazom cara Teodozija, ono je postalo službenom religijom Rimskog Carstva, a zabranjen je poganski kult. Time je i formalno otvoreno novo razdoblje svjetske povijesti. Iste godine kada je uspostavljena vjerska tolerancija, preminuo je bivši rimski car Gaj Aurelije Dioklecijan. Nakon toga, njegova palača nedaleko od Salone, postala je državnim dobrom. U njoj se i dalje odvijao život, ali u dosta promijenjenom obliku. Sjeverna, skromnije uređena strana, koja je ranije bila namijenjena stanovanju careve straže i posluge, preuređena je u radionicu za tkanje sukna. Južni, reprezentativniji dio, gdje su nekada bile Dioklecijanove odaje, služio je za stanovanje raznim rimskim patricijima. U Palači je koncem V. stoljeća prebivao nekoliko godina posljednji svrgnuti

zapadnorimski car Julije Nepot.¹ Nije isključeno da su zbog velikih nemira koji su zahvatili provinciju, neki građani, napuštajući ugroženu Salonu, već tada uselili u sigurniju Palaču.

Konačno, provalama Avara i Slavena koji su harali Balkanskim poluotokom, početkom VII. stoljeća razorena je Salona glavni grad prostrane rimske provincije Dalmacije. Kada su se prilike donekle smirile, njezino izbjeglo stanovništvo naselilo se u razmjerno dobro očuvanu nekadašnju carsku rezidenciju. I tako je nastao grad Split. Doseljednici su prilagođavali monumentalne antičke ostatke svojim drukčijim, uglavnom skromnijim potrebama. Dizali su nove zgrade za stanovanje. Ivan Ravenjanin je u Splitu obnovio salonitansku crkvu i postao prvi nadbiskup u gradu. On je očistio i pretvorio carev mauzolej u kršćansku crkvu, posvećenu Uznesenju Blažene Djevice Marije. To je iznio Toma Arhidakon, splitski kroničar iz XIII. stoljeća, ali nije naveo kada se to dogodilo.²

Međutim, taj navod je pretrpio dosta znanstvenih kritika, od tvrdnje da Ivan Ravenjanin nije uopće postojao već da je legenda, do upitnosti vremena njegova življenja. Bulić je, zajedno s Beraldijem, kao jedan od vodećih autoriteta za ovo pitanje, nakon pomne analize dokumenata i materijalnih ostataka, zauzeo stajalište da je Ivan bio stvarna osoba i prvi nadbiskup Splita. Ali to se, po njegovu mišljenju, zbililo tek na prijelazu VIII. u IX. stoljeće, a ne u drugoj polovici VII. stoljeća, kako je kazivala tradicija tj. Rimski katalog. Zaključak u pogledu tako kasne crkvene obnove prihvatio je i povjesničar Ferdo Šišić.³ Po mišljenju Nade Klaić, to se dogodilo još kasnije. Iako pitanje osnivanja splitske nadbiskupije nije još uvijek na zadovoljavajući način razriješeno, to ipak ne utječe bitno na temu koja se ovdje obrađuje.⁴

U vezi sa spomenutim događajima nameće se vrlo važan problem. Ako je, naime, kršćanstvo legalizirano još početkom IV. stoljeća, a mauzolej pretvoren u crkvu najranije koncem VIII. stoljeća, gdje su u vremenu od oko 500 godina stanovnici Palače obavljali službu Božju? Izvan svake je sumnje da su ti stanovnici u kasnoj antici bili kršćani, jer je još tada većina ovih krajeva kristijanizirana. To naročito vrijedi za Salonu, kao veliko urbano središte koje je proces najprije zahvatio.⁵ Ima dosta materijalnih potvrda i za samu carevu Palaču. Iako su to uglavnom poznate činjenice, bit će predočene kako bi se postavljeni problem jasno uočio.

U tom smislu bitni su nalazi iz prve polovice XX. stoljeća. Godine 1905. otkriven je izvan Palače, blizu njezina sjeveroistočnog kuta starokršćanski grob iz V–VI. stoljeća.⁶ On ukazuje

¹ Ljubo KARAMAN: *Događaji petog stoljeća u splitskoj Dioklecijanovoj palači*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split, 1962. sv. 14, 9.

² TOMA ARHIDAKON: *Kronika*. Split, 1977, 41.

³ F. BULIĆ, J. BERVALDI: *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa*. Zagreb, 1912–1913, 116–131. – FERDO ŠIŠIĆ: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1925, 282.

⁴ Usporediti Nada KLAJČ: *Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXV–LXVII, Split, 1971, 232 i 238.

⁵ Branimir GABRIČEVIĆ: *Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena*. Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta. Split, 1987, 331. – Željko RAPANIĆ: *Solin do VII. stoljeća. Prošlost i spomenici Solina*. Solin, 1971, 27.

⁶ Frane BULIĆ: *Sepolcreto antico cristiano presso il Palazzo di Diocleziano a Spalato*. *Bullettino di archeo-*

na mogući položaj ukopišta koje vjerojatno datira još iz poganskih vremena, a prostiralo se od sjevernih vrata Palače kraj ceste za Salonu. Bitno je još jedno svjedočanstvo. Na ključnom kamenu arhitrava zapadnih vrata Palače, gdje je bio reljef božice Viktorije, naknadno je uklesan starokršćanski križ. O njegovu datiranju postoje dosta različita mišljenja koja se kreću u vremenskom rasponu od V. do IX. stoljeća.⁷ Nadalje, postoje indicije da je neposredno izvan Palače pred njezinim istočnim vratima postojala crkva sv. Katarine, podignuta u V–VI. stoljeću. Jer, tu su 1932. godine, prilikom radova na proširenju dominikanske crkve, pronađeni stari zidovi i otkopani ulomci starokršćanske tranzene i sarkofaga.⁸

Ovome bi trebalo dodati i druge ostatke iz ranog kršćanskog vremena u Palači, kao što su dva pilastra s uklesanim karakterističnim križevima koji su 1928. otkopani sjeveroistočno od mauzoleja. Prema njihovim dimenzijama, moglo bi se zaključiti da su pripadali nekoj oltarskoj pregradi. Još dva kamena fragmenta nalaze se pred hramom Dioklecijanove palače. To je stup s korintskim kapitelom negdje iz V–VI. stoljeća, a u zidu susjedne kuće ugrađena je velika kamena arkada, ukrašena ugrubo uklesanim antičkim motivima iz nešto kasnijeg vremena VII–VIII. stoljeća.⁹

Svi ti brojni kameni dijelovi potvrđuju da su stanovnici Palače poslije smrti Dioklecijana bili kršćani te da je vjerski život bio vrlo intenzivan i organiziran. A to, dalje, navodi na logičnu pomisao da su već tada negdje morali imati bogomolju, kao što je to, uostalom, bilo i u susjednoj Salonu.

Ako se pokušaju napraviti neke moguće kombinacije nedovoljno poznatih događaja, problem ostaje, ali samo se vremenski pomiče. Usvoji li se podatak iz Rimske kronike da je već 650. godine došlo do prenamjene mauzoleja, u takvoj varijanti grad bi kroz IV. pa do sredine VII. stoljeća, to znači više od tri stotine godina, bio bez crkve. Kada bi se pretpostavilo da je do kristijanizacije u Palači došlo tek na razmeđu V. i VI. stoljeća, na što ukazuju stilska obilježja dekoracija na pronađenim spomenicima, otprilike isto toliko dugo vrijeme, ali nešto kasnije, do konca VIII. stoljeća, postojala bi praznina bez sakralnog objekta. U krajnjem slučaju, kao što je naprijed navedeno, to razdoblje se penje čak na pola tisućljeća. Za naša razmatranja nije toliko bitno kada je i koliki bio taj nelogični interval bez crkvene građevine, nego razjašnjenje tog stanja.

Takva situacija ima samo dva moguća objašnjenja. Ili tvrdnja Tome Arhidakona o Ivanu Ravenjaninu nije točna, pa je Dioklecijanov mauzolej mnogo ranije pretvoren u crkvu, ili je, možda, u početku crkva bila drugdje. Dosta se raspravljalo o pouzdanosti Tominog pisanja. Poznat je dijalog između Lovre Katića i Ljube Karamana kada je riječ o padu Salone.¹⁰ Katić

logia e storia dalmata XXIX, Split, 1906.

⁷ Nenad CAMBI: *Križ na zapadnim vratima Dioklecijanove palače*. Kulturna baština VII, Split, 1981, br. 11–12.

⁸ Franko OREB: *Crkva i samostan sv. Dominika u Splitu*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split, 1990, sv. 30. 196.

⁹ Ljubo KARAMAN: *O počecima srednjovjekovnog Splita do godine 800*. Hoffillerov zbornik, Zagreb, 1940, 422–425.

¹⁰ Vidjeti npr. Lovre KATIĆ: *Vjerodostojnost Tome Arhidakona i posljednji dani Solina*. Vjesnik za arheolo-

je za taj slučaj provjerio Tomine navode iz drugih izvora, pa je utvrdio da su istiniti. To nam daje donekle pravo da se i u ostalim pitanjima o kojima je pisao, s povjerenjem oslonimo na njega. Bulića i ovu dvojicu slijedila je većina drugih stručnjaka koji su se doticali problema pretvaranja mauzoleja u crkvu, kao primjerice Grga Novak i Tomislav Marasović. Iako se nisu deciderano izjašnjavali, uglavnom su prihvatili tu pojedinost kao vjerojatnu.¹¹

Toma Arhiđakon je u detaljima dotjerivao svoje iskaze, dajući im dramaturški ritam, ali je bit ostajala neiskriviljena. Valja imati u vidu da njegovo svjedočenje zasada ostaje najozbiljnijim argumentom. I dok se ne utvrde suprotne činjenice, trebalo bi mu vjerovati. A ako se prihvati njegov navod, prvu kasnoantičku crkvu u Dioklecijanovoj palači treba tražiti na drugom mjestu.

U Palači je postojao velik broj prostora prikladnih da se u njima uredi svetište. Ali Mali ili Jupiterov hram, srednjovjekovna krstionica grada Splita, položajem i arhitektonikom najbolje je mogao odgovarati. Osim toga je dobro očuvan i izdvojen od drugih zgrada. Stoga je vjerojatno tu bila najranija kršćanska crkva, koja je tek u kasnijoj etapi dobila isključivu namjenu baptisterija. Ovu tezu podupire više argumenata koji je čine uvjerljivom. Godine 1907. na zapadnoj strani krstionice sv. Ivana iskopan je sarkofag bez natpisa. Na temelju oblika zlatnih priloga zaključeno je da je grob iz V. stoljeća i vjerojatno kršćanski.¹² Nalaz upućuje na pomisao kako je zgrada dosta rano privedena novom kultu. Jer, vrlo je teško prihvatiti da bi se neka ugledna kršćanka pokopala uz poganski hram, na mjestu koje nije bilo posvećeno.

Još je jedna zanimljiva pojava koja još uvijek nije dobila svoje pravo objašnjenje. Koncem XI. stoljeća podignut je nad ovom građevinom predromanički zvonik.¹³ Ta činjenica ukazuje na to kako je nekadašnji hram tada bio još uvijek u funkciji crkve, a ne krstionice. Jer, uz krstionice se nisu gradili zvonici, pa bi to bila rijetka iznimka za koju bi trebalo pronaći posebno obrazloženje.

Sred baptisterija se nalazi bazen za krštenje u obliku križa. Sastavljen je iz kamenih ploča, čija pleterna ornamentika i reljef nose oznake XI. stoljeća, a koje su ovdje u sekundarnoj uporabi. Prema Bulićevu mišljenju, ploče su ranije činile parapet oltarne pregrade u obližnjoj stolnoj crkvi u Splitu, dok arhitekt E. Dyggve drži da su pripadale pluteju starohrvatske crkve sv. Petra i Mojsija u Solinu, na lokalitetu Šuplja crkva.¹⁴ U prvom slučaju prenesene su u krstionicu najranije tek u XIII. stoljeću, kada su u katedrali izvršene velike promjene. Tada je, naime, počela gradnja zvonika pred crkvom, majstor Andrija Buvina je izradio nove

giju i historiju dalmatinsku LIII, 1952.

¹¹ Usporediti Frane BULIĆ: *Palača cara Dioklecijana u Splitu*. Zagreb, 1927, 192. – Grga NOVAK: *Povijest Splita I*, Split, 1957, 45. – Tomislav MARASOVIĆ: *Dioklecijanova palača*. Split, 1982, 106.

¹² Frane BUŠKARIOL: *Nalaz groba s nakitom kraj krstionice u Splitu*. Kulturna baština, Split, 1989, sv. 19. – Arhiv Arheološkog muzeja u Splitu, spis br. 41/1907.

¹³ Cvito FISKOVIĆ: *O splitskom književniku Jurju Dragišću de Caris*. Split, 1962, 11.

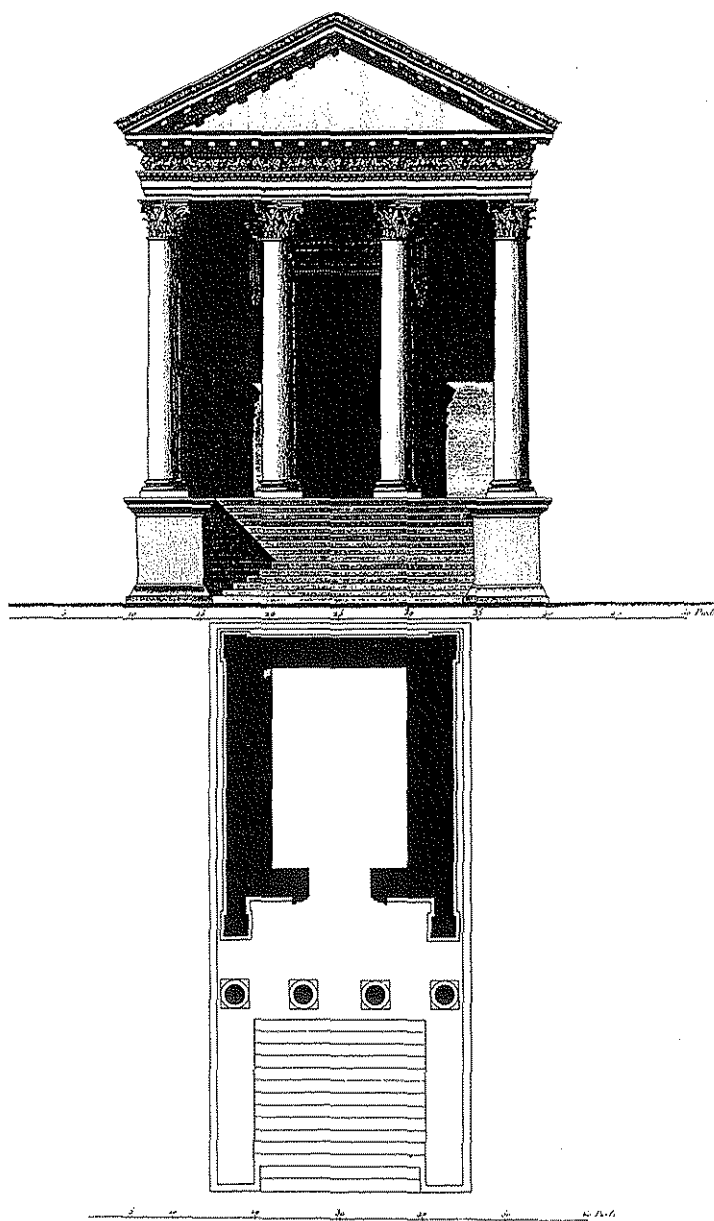
¹⁴ Frane BULIĆ: *Palača...* 229. – Ejnar DYGGE: *Oltarna pregrada u krunidbenoj crkvi kralja Zvonimira*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVI–LIX, Split, 1954–1957, 241.

drvene vratnice na glavnom ulazu, a u unutrašnjosti je postavljena romanička propovjedao-nica i sjedala svećeničkog kora iza glavnog oltara. U tom temeljitom zahvatu možda su obavljani i drugi radovi vezani uz oltare, ali o tome nema podataka.

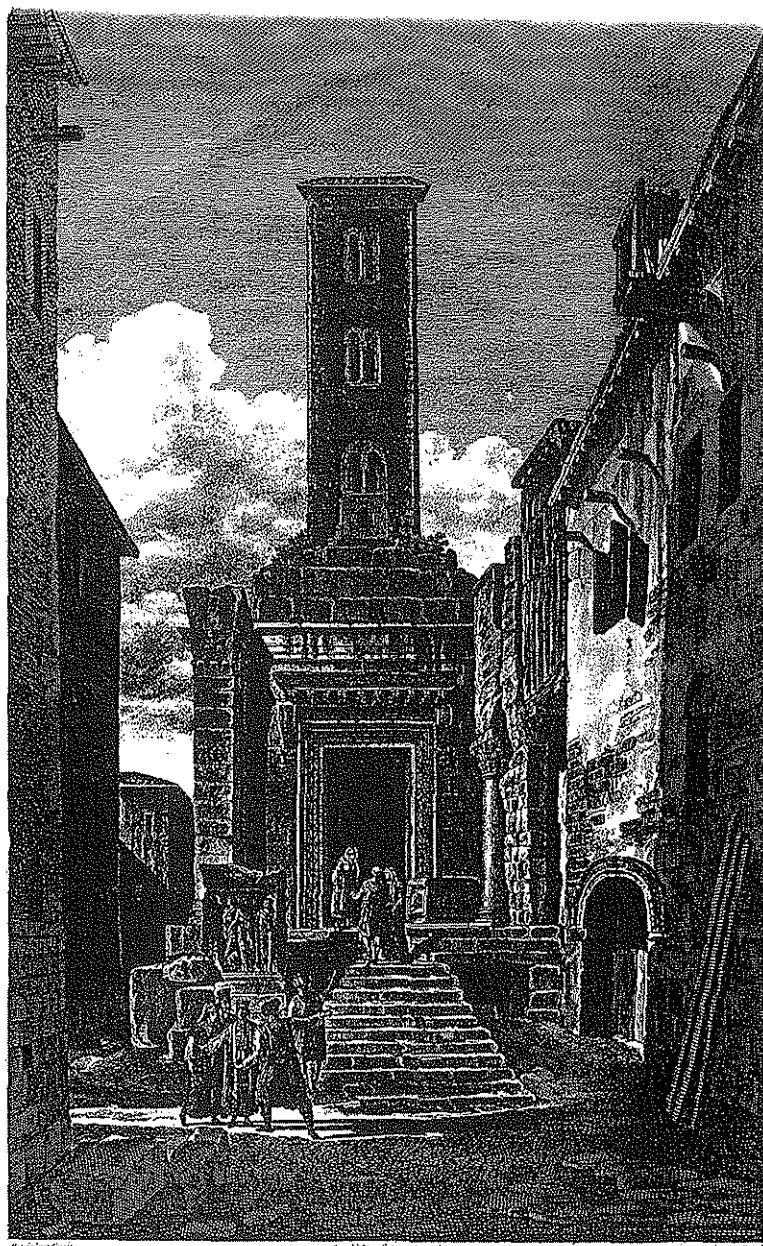
U drugom slučaju, ploče su mogle biti prenesene iz Solina u Split nakon što je crkva sv. Petra porušena. A to se vjerojatno dogodilo negdje u XVI. stoljeću, u vrijeme turskih napada na ovaj kraj. Držim da je XII. stoljeće, kao vrijeme prijenosa ploča, kako to navodi Tomislav Marasović, preuranjeno. Naime, neobično bi bilo da se oltarna pregrada, izrađena i postavljena na neko prvobitno mjesto u XI. stoljeću, bez posebnih razloga skida samo stotinjak godina poslije.¹⁵ Ali, bez obzira kako se i kada to zbilo, bazen za krštenje u sv. Ivanu je sagrađen dosta kasno i tek je otada crkva mogla služiti ponajprije kao krstionica.

Na temelju iznesenih argumenata može se zaključiti da je prva ranokršćanska crkva unutar carske palače u Splitu najvjerojatnije bila u adaptiranome Jupiterovom hramu. Njegova površina sasvim je zadovoljavala potrebe relativno male kršćanske zajednice koja je u početku prebivala u Palači i u njezinoj neposrednoj okolici. Kada je rimska palača prerasla u grad, ova prva bogomolja je postala pretijesnom. Tek tada je preuređen u crkvu mnogo prostraniji Dioklecijanov mauzolej. Mali hram je i dalje služio kao crkva, a u njemu su se obavljali i obredi krštenja. Tek razmjerno kasno u srednjem vijeku, kada se pučanstvo namnožilo, nekadašnji hram je preuzeo isključivu funkciju baptisterija.

¹⁵ Tomislav MARASOVIĆ: *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*. Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split, 1978, 17.

*Rekonstrukcija Malog ili Jupiterovog hrama Dioklecijanove palače u Splitu, kasnije
krsionice sv. Ivana (L. F. Cassas, 1802)*

Ranoromanički toranj izgrađen koncem XI. stoljeća nad Jupiterovim hramom nakon što je pretvoren u kršćansku bogomolju (L.F. Cassas, 1802)

ZUSAMMENFASSUNG

Die erste Kirche im Diokletians Palast

Nach dem Tod des römischen Kaisers Diokletian im Jahre 313, wurde sein Palast in der Nähe von Salona zu einem Staatsgut. Gewohnt haben darin dann einige Patrizierfamilien, während der nördliche Teil als Textilienwerkstatt diente. Zahlreiche archäologische Funde, darunter Gräber und architektonische Bruchstücke, weisen klar darauf hin, daß die neuen Siedler Christen waren. Zur Zeit der Einbrüche der Avaren und Slaven, am Anfang des 7. Jh-s, wurde Salona, die Hauptstadt der römischen Provinz Dalmatia, zerstört. Die Einwohner von Salona sind geflüchtet und, als die Lage sich beruhigt hat, in den damaligen kaiserlichen Palast eingezogen. Den Kaiserpalast mußte man der neuen Bestimmung anpassen, und so entstand das mittelalterliche Split.

Laut Chronist Erzdiakon Thomas (13. Jh.), hat der Erzbischof von Split, Ivan aus Ravenna, das Kaisermausoleum in die Kirche umgewandelt. So entstand die Kathedrale, die der Bischof der Mutter Gottes weihte. Zu welchem Zeitpunkt dies geschah, kann man nicht genau bestimmen. Aus den vorhandenen Dokumenten könnte man auf die Mitte des 7. Jh-s schließen, aber auch auf das Ende des 8. Jh-s. Manche halten es für möglich, daß es sogar noch später war.

Die Frage, die wir uns stellen, lautet: Wo hat man die Liturgie gefeiert vom Anfang des 4. Jh-s bis zur Umwandlung des Mausoleums in die Kathedrale? Aufgrund verschiedener Dokumente kann man annehmen, daß es im früherem Jupitertempel geschah. Das geräumigere Mausoleum hat verhältnismäßig spät im Mittelalter, als die Bevölkerung zahlreicher geworden ist, die Rolle der christlichen Kirche übernommen, während der kleine Jupitertempel zuerst als Kirche, dann aber nur noch als Baptisterium diente. Für den Taufbrunnen hat man die steinernen Tafeln mit der altkroatischen Geflechtornamentik aus der alten Kathedrale in Salona, oder aus der Kirche hl. Petrus und Mose, benützt.